

Dorota SKOWROŃSKA

**Zachowania agresywne w sytuacjach frustracyjnych młodzieży upośledzonej
umysłowo w stopniu lekkim**

Aggressive Behaviours in Frustrating Situations of the Youth Mentally Retarded to a Mild Degree

W ostatnich latach obserwujemy olbrzymi wzrost zainteresowania agresją. Przejawy zachowań agresywnych wzbudzają niepokój wielu ludzi. Potoczna nawet obserwacja każdego z nas wskazuje, że ma on swoje uzasadnienie. Bardzo niepokojący jest wzrost zachowań agresywnych wśród dzieci i młodzieży. Szeroki teren zachowań agresywnych możemy zaobserwować na co dzień, poczynając od opryskliwości i grubiaństwa aż po zachowania napastliwe wyrostków na ulicach.

Przedmiotem artykułu jest analiza zachowania agresywnego jako reakcji na sytuacje frustracyjne młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim w porównaniu z młodzieżą o normalnym rozwoju umysłowym. Stan dotychczasowych badań nad agresją nie pozwala jednoznacznie odpowiedzieć na podstawowe pytanie: czy z upośledzeniem umysłowym wiąże się zwiększona podatność na zachowania agresywne?

Podatność upośledzonych na zaburzenia agresywne jest odmiennie interpretowana i argumentowana, zależnie od reprezentowanej pozycji teoretycznej. W dotychczasowej literaturze psychologicznej nie ma zbyt wielu badań dotyczących zachowań agresywnych upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w sytuacjach frustracyjnych.

D. L. Tebeest i J. R. Dickie poddali badaniom upośledzonych umysłowo, będących zarówno pod opieką w ośrodkach opiekuńczych, jak i nie objętych zorganizowaną opieką specjalistyczną, Testem Frustracji Rosenzweiga dla Dzieci. Wszyscy badani preferowali ekstrapunitywne *ego* obronne i intrapunitywne *ego* obronne w odpowiedziach. Sugeruje to, że przeważającym sposobem odpowiedzi na frustrację jest obwinianie innych i siebie, ale w obu przypadkach występuje raczej obronne *ego* niż koncentrowanie się na frustracyjnej prze-

szkodzie (D. L. Tebeest, J. R. Dickie 1976). Również L. Siegiel i jego współpracownicy badali reakcje agresywne na frustrację upośledzonych umysłowo dorastających i dorosłych pod względem kierunku i typu agresji. Stwierdzili oni, że reakcje te są zróżnicowane. Upośledzeni reagowali w kierunku ekstrapunitywnym albo impunitywnym, ale nie intrapunitywnym, chociaż sposób ich rozwiązywania jest różny.

Badania wymienione wcześniej potwierdzają rezultaty badań otrzymane przez Portneya i Staceya (B. Portney, C. L. Stacey 1954), w których upośledzeni wykazują ekstrapunitywne i impunitywne sposoby wyrażania agresji. Podobne wyniki uzyskali Pustel, Stenlicht i Siegiel (G. Pustel i in. 1968). Stwierdzają oni, że instytucja jest spostrzegana jako „karające monstrum”, a frustracje u dorosłych, spowodowane przebywaniem w ośrodkach opiekuńczych instytucjonalizowanego życia, rozwinęły reakcje obronne – obojętności. To zapewne powoduje, że w swoim zachowaniu bardziej skupiają się na sytuacjach frustracyjnych niż na próbach rozwiązywania tych sytuacji, najczęściej z powodu odczuwania przez nich małej zaradności. Ponieważ poprzednie badania nie obejmowały szerokiego zakresu zachowań agresywnych w sytuacjach frustracyjnych młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim, wydaje się interesujące dokonanie takiej analizy w porównaniu z młodzieżą o normalnym rozwoju umysłowym. Populacja badanych wynosiła 80 osób i składała się z dwóch grup: kryterialnej (40 osób, w tym 20 dziewcząt i 20 chłopców) i kontrolnej (40 osób, w tym również 20 dziewcząt i 20 chłopców). Wybierając owe grupy kierowano się przede wszystkim zróżnicowaniem pod względem ilorazu inteligencji: lekki stopień upośledzenia umysłowego ($II = 55-69$ punktów) i norma intelektualna, zbliżony wiek i typ szkoły oraz pochodzenie społeczne. Grupę kryterialną stanowili uczniowie Zasadniczej Szkoły Zawodowej dla upośledzonych, kontrolną zaś młodzież z Zasadniczej Szkoły Zawodowej dla normalnych. Wiek badanych wynosił 13–15 lat. W grupie kryterialnej najwięcej było osób pochodzenia robotniczego (80%). Osoby pochodzenia chłopskiego stanowiły 20% badanej grupy. W grupie kontrolnej również najwięcej osób było pochodzenia robotniczego (83%). Osoby o pochodzeniu chłopskim stanowiły 17% badanej grupy.

Badania przeprowadzono metodami ogólnie znanymi: agresji – Kwestionariuszem Nastroje i Humory A. H. Buss’a i A. Durkee, frustracji zaś – Testem Frustracji S. Rosenzweiga. Metody są adekwatne do celu badań i co ważne – zrozumiałe dla młodzieży upośledzonej umysłowo.

Celem tych badań jest ukazanie poziomu ogólnej agresywności osób upośledzonych w stopniu lekkim, a także form, kierunków i dominujących typów zachowań w sytuacjach frustracyjnych. Poznanie przejawów zachowań agresywnych upośledzonych jest istotne dla prowadzenia działalności wychowawczej, może bowiem stworzyć podstawy do zorganizowania odrębnego procesu wychowawczego, zmierzającego w kierunku eliminacji tych antyspołecznych zachowań. Analiza psychologiczna przejawów agresji, ustalenie jej przy-

czyn może ułatwić jej likwidację, a także dobranie właściwej metody postępowania dydaktycznego i odpowiednie formy pracy wychowawczej.

WYNIKI BADAŃ I ICH INTERPRETACJE

W rezultacie przeprowadzonych badań przy pomocy Kwestionariusza Nastroje i Humory A. H. Buss'a i A. Durkee ustalono poziom agresywności badanych grup. W grupie eksperymentalnej najwyższe wyniki uzyskali badani w skalach napastliwości fizycznej (pu 0,01) i podejrzliwości (pu 0,05). Wszelkiego rodzaju bójki, poszturchiwania, szarpanie, uderzenia występują bardzo często zwłaszcza wśród chłopców. Wysoki również wynik w skali podejrzliwości (pu 0,05) świadczy o rzutowaniu własnej wrogości na innych, o nieufności do ludzi. Może nawet opierać się na przeświadczeniu, że inni im szkodzą lub zamierzają im szkodzić. Ciekawe jest to, że w grupie młodzieży upośledzonej umysłowo na pytanie: „Wydaje mi się, że sporo ludzi mnie nie lubi” – aż 80% odpowiedziało „tak”.

Tab. 1. Rodzaje i formy zachowań agresywnych w grupie eksperymentalnej i kontrolnej
Kinds and forms of aggressive behaviours in the experimental and control groups

Grupy	Formy zachowań							Wartość ogólna
	Npf	Nps	Npp	Neg	Ped	Urz	DrV	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Grupa eksperymentalna								
$\bar{x}$	14,87	10,17	5,17	7,30	12,83	9,63	12,37	72,30
s	4,74	3,63	4,28	3,97	5,44	4,79	5,09	23,26
Grupa kontrolna								
$\bar{x}$	10,70	12,67	6,87	9,87	9,60	8,73	14,33	71,30
s	7,40	5,72	4,30	4,75	5,16	4,59	5,66	26,60
t	2,55	1,98	1,51	2,24	2,32	0,73	1,39	0,15
pu	0,01	n.i.	n.i.	0,05	0,05	n.i.	n.i.	n.i.

Na poziomie przeciętnym kształtuje się wynik uzyskany w skali napastliwości pośredniej (pu 0,01). Ta forma zachowań agresywnych jest znana i polega głównie na dewastacji sprzętu szkolnego, niszczeniu własności koleżanek i kolegów. Jest to zjawisko powszechne w placówkach dla młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim.

W literaturze przedmiotu brak jest wzmianki o współwystępowaniu negatywizmu i agresji pośredniej. Jednakże można przypuszczać, że te dwie formy agresji stanowią niejako jedną reakcję. Najpierw występuje odmowa wykonania polecenia, następnie reakcja nauczyciela czy kolegi (nie zawsze właściwa) i w konsekwencji wyładowanie złości na przedmiotach martwych.

W skalach napastliwości słownej, urazie, negatywizmie, drażliwości i poczuciu winy uzyskano średnie wyniki. Zatem znacznie rzadziej od bójek, niszczenia rzeczy materialnych czy nieufności ma miejsce zazdrość, nienawiść, skłonność do nagłej ekspansji negatywnych uczuć, czyli wybuchowość, porywczność, obraźliwość lub też odmowa wykonania polecenia.

Wynik ogólny w grupie eksperymentalnej zawiera się w przedziale wyników przeciętnych (n.i.), chociaż zbliżony jest do dolnej granicy wyników wysokich; świadczy to o umiarkowanej, ogólnej agresywności osób badanych.

Porównując wyniki uzyskane w skali Nastroje i Humory A. Buss'a i A. Durkee w obu badanych grupach, tj. eksperymentalnej i kontrolnej, można stwierdzić, że różnią się one istotnie w skali napastliwości fizycznej, podejrzliwości i negatywizmie (pu 0,01). Wskazuje to na fakt, że młodzież upośledzona umysłowo w stopniu lekkim częściej stosuje przemoc fizyczną w porównaniu ze swymi rówieśnikami o normalnym rozwoju intelektualnym. Tego samego zdania są T. Bilikiewicz (1971), K. Dąbrowski (1959), K. Pospiszyl (1970), A. Giryński (1972).

Statystycznie istotna różnica między grupami występuje także w skali podejrzliwości (pu 0,05). Wyższy wynik osiągnęli badani z grupy eksperymentalnej. Jest to zrozumiałe, gdyż młodzież z niedorozwojem umysłowym i niejednokrotnie towarzyszącymi mu ułomnościami spotyka się często z nieodpowiednimi postawami w stosunku do siebie ze strony ludzi zdrowych. Postawa nacechowana niedowierzaniem i ostrożnością w stosunku do innych jest najprawdopodobniej konsekwencją uprzednich, przykrych doświadczeń. Nie jest więc ona wynikiem defektu intelektualnego i za jej istnienie ponosi odpowiedzialność otoczenie społeczne, które nie rozumie i nieodpowiednio traktuje upośledzonych umysłowo.

Statystycznie istotna różnica między grupami wystąpiła również w skali negatywizmu (pu 0,05). Wyższy wynik uzyskali tutaj badani z grupy kontrolnej; nasuwa się przypuszczenie, że młodzież upośledzona w stopniu lekkim rzadziej zachowuje się opozycyjnie w stosunku do nauczycieli czy odmawia współpracy niż jej rówieśnicy o normalnym rozwoju intelektualnym.

Reasumując można stwierdzić, że młodzież z obniżoną sprawnością umysłową ogólnie nie jest bardziej agresywna w zachowaniu niż młodzież z normą intelektualną. Różnice istotne statystycznie występują jedynie w formie zachowań agresywnych preferowanych przez obie grupy. Zachowania agresywne należą do tych form aktywności człowieka, które są silnie nacechowane emocjami lub są po prostu ich przejawem. Emocjonalny aspekt agresji podkreślany jest zarówno w teorii frustracji agresji, jak i w teorii socjalnej. Fundamentalne twierdzenie pierwszej z nich zakłada ścisły związek zachowań agresywnych ze stanami napięcia emocjonalnego spowodowanego przeszkodami. Frustracje, czyli doznania awersyjne są na pewno istotnym źródłem zachowań agresywnych.

W literaturze przedmiotu podkreśla się fakt, że upośledzeni umysłowo mają

obniżony próg reagowania na frustrację, a także napotykają więcej sytuacji frustracyjnych niż ich normalni rówieśnicy. Czy upośledzenie umysłowe modyfikuje sposób percypowania barier i upokorzeń oraz reagowania na ich pojawienie się dostarczają wyniki przeprowadzonych badań Testem Frustracji S. Rosenzweiga.

Tab. 2. Kierunki agresji w grupie eksperymentalnej i kontrolnej w Teście Frustracji S. Rosenzweiga
Directions of aggression in the experimental and control groups in the Frustration Test by S. Rosenzweig

Kierunki	Grupa eksperymentalna			Grupa kontrolna		
	liczba	$\bar{x}$	%	liczba	$\bar{x}$	%
Zewnętrzne	269	8,9	28	272	9,3	37,8
Wewnętrzne	153	5,2	21	134	4,3	18,6
Unikowe	298	9,9	41	314	10,4	43,6
Razem	720	24	100	720	24	100

Jak wynika z tabeli 2, zarówno w grupie eksperymentalnej, tj. u młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim, jak i kontrolnej, tj. u młodzieży normalnej, dominują reakcje unikowe, gdzie stosunkowo mała przewaga zaznacza się na korzyść dzieci z normą intelektualną ($E=41\%$, $K=43,6\%$ pu n.i.). Lekką przewagę tych ostatnich można tłumaczyć tym, że dzieci normalne chętniej szukają same kompromisu, natomiast ich rówieśnicy z defektem intelektualnym mają na uwadze swoje ograniczone możliwości i dlatego też owe reakcje mają zwykle charakter rezygnacji – ucieczki. Dzieci z normą intelektualną są bardziej skłonne do podjęcia kompromisu bądź porozumienia w sytuacji zagrożenia niż dzieci upośledzone. Tak więc w obu grupach dominują reakcje unikowe, ale mają one nieco inny charakter.

Dalsza analiza wyników wskazuje, że w grupie upośledzonych w sytuacji zagrożenia występują w większości reakcje ekstrapuntywne, czyli agresja – wyładowania są na zewnątrz ($E=28\%$, $K=21\%$, pu n.i.). W grupie tej najwięcej jest reakcji, gdzie nagana, wrogość skierowane są na otoczenie. Badani przeczą jakoby byli winni w jakikolwiek sposób zarzucanym im czynom. Sugeruje to, że osoby z obniżoną sprawnością umysłową mają małe wyrzuty sumienia i poczucie winy, w związku z tym częściej reagują na zewnątrz niż próbują rozwiązać daną sytuację frustracyjną.

W grupie osób normalnych również dominują reakcje agresji na zewnątrz, lecz występują one tutaj jako normalna reakcja mająca charakter spontanicznego wybuchu, w którym wyładowuje się nagromadzona energia. Poza tym osoby normalne zwracają mniejszą uwagę na obecność przeszkód, które utrudniałyby osiągnięcie celu, lecz reagują bardzo żywiołowo, spontanicznie. Nie mają wewnętrznego napięcia, obawy, śmiało atakują osoby lub rzeczy z otoczenia, potrafią się bronić.

Porównując obie grupy pod względem typu, okazuje się, że osoby upośledzone, jak i normalne ujawniają podobną liczbę typów reakcji. Jedynie zaznaczają się niewielkie tendencje świadczące, że niektóre typy reakcji są bardziej lub mniej charakterystyczne dla grupy eksperymentalnej i kontrolnej. Zarówno w grupie eksperymentalnej, jak i kontrolnej występuje agresja typu obrona *ego*, z tym że jest ona bardziej nasilona u osób z normą intelektualną (pu 0,10). Wskazuje to na większą tendencję tych osób do zachowań agresywnych (nagana, wrogość) skierowanych przeciwko otoczeniu. Dzieje się tak dlatego, gdyż zachowania owe wymagają pewnej samodzielności, pewności i szybkości. Takiej sprawności nie mają jednak dzieci upośledzone umysłowo w stopniu lekkim. Młodzież ta staje często w obliczu przeszkody, której nie jest w stanie niejednokrotnie przezwyciężyć, co zmusza ją do przyjęcia takiej postawy, która ratowałaby ją przed poczuciem zagrożenia.

T. M. Newcomb istotną cechę takiej reakcji widzi w lęku wywołanym poczuciem zagrożenia własnej osoby i jej wartości bezpieczeństwa wywołanej przez przeszkodę. Dla dzieci upośledzonych umysłowo sprawność intelektualna będzie dodatkową przeszkodą, a z tym wiąże się właśnie specyfika zachowań frustracyjnych upośledzonych, co też może tłumaczyć fakt częstego występowania u nich reakcji unikowych. Niejednokrotnie dziecko upośledzone jest bezradne wobec zaistniałych przeszkód, stąd często bierność, brak wiary we własne siły, lęk przed samodzielnym działaniem, który w przypadku niepowodzenia może jeszcze pogłębić istniejące już poczucie niepewności. Jest to rodzaj ucieczki od rzeczywistości, byleby nie naruszać stanu bezpieczeństwa.

Innym bardzo częstym zachowaniem w obu grupach jest reakcja typu dominowania przeszkód, z tym że u osób z normą intelektualną liczba ich jest nieznacznie mniejsza. Dzieci z obniżoną sprawnością umysłową reagują 11,3 raza typem „dominowania przeszkód” na 24 sytuacje, gdy dzieci z normą – 10,9 raza (pu n.i.). Młodzież upośledzona częściej więc zwraca uwagę na przeszkody powodujące sytuację frustracyjną. Niewątpliwie przyczyną pośrednią w konkretnej sytuacji jest upośledzenie. Nakładają się tu jakby dwie frustracje, z których obecna, jawiąca się jako bodziec – przeszkoda powoduje automatyczne niejako uświadomienie tej drugiej, pierwotnej w procesie genetycznym. Między obiema frustracjami istnieje ścisły związek, stąd też obecna sytuacja frustracyjna potęguje się i dziecko upośledzone reaguje najpierw na przeszkodę powodującą frustrację, a dopiero wtórnie występuje obrona *ego*. Frustracja u dziecka upośledzonego występuje jako coś trwałego, dlatego frustracje aktualne jeszcze bardziej ją pogłębiają. W grupie młodzieży z normą intelektualną nie ma takiej różnicy w liczbie reakcji typu „dominowanie przeszkody” i obrony *ego*. Młodzież z normą intelektualną ustosunkowuje się tylko do aktualnej przeszkody, z przekonaniem, że może ją zwalczyć i osiągnąć cel. Brakuje tu dodatkowego obciążenia, jakim jest upośledzenie, a które zmusza niejednokrotnie dziecko upośledzone do rezygnacji z walki i biernego poddania się sytuacji.

Dziecko takie czuje lęk przed próbą samodzielnego rozwiązania trudności. Stąd też mniejsza liczba reakcji u tych dzieci typu „potrzeby rozwiązania”. Dzieci upośledzone reagują 2,53 raza potrzebą rozwiązania problemu na 24 sytuacje, a młodzież z normą 3,03 raza (pu n.i.). Bardzo często upośledzenie jest tym czynnikiem, dla którego rezygnują one ze swoich aspiracji i dążeń. Świadomość przeszkody u tych dzieci jest niejednokrotnie tak silna, że nie potrafią realnie jej ocenić.

Dzieci upośledzone zdają sobie sprawę ze swojej odmienności, a tym samym niemożności zaspokojenia niektórych potrzeb. Świadomość ta zmusza do szukania drogi, która umożliwiłaby jej jakąś rekompensatę na innej płaszczyźnie. Ta rekompensata może właśnie przejawiać się w postawie lekceważącej w stosunku do sytuacji frustracyjnej. Zachowania tego typu mają swoje źródło w poczuciu bezradności i braku wiary we własne siły. Tym można tłumaczyć preferowanie przez tę młodzież reakcji unikowych typu dominowania przeszkód (47%).

Ciekawym zagadnieniem jest to, na ile w miarę powtarzania sytuacji frustracyjnej zmienia się kierunek reakcji. Dziewięcioro dzieci upośledzonych wykazało wzrost w zakresie reakcji agresywnych „na zewnątrz”, czyli o pięcioro więcej niż w grupie kontrolnej (pu n.i.). Można to tłumaczyć tym, że młodzież z normą intelektualną raczej w każdej sytuacji frustracyjnej reaguje bardziej adekwatnie w porównaniu z młodzieżą o obniżonej sprawności umysłowej. Stąd może wynikać mniejsze nasilenie agresji na skutek powtarzającej się sytuacji frustracyjnej, co w odniesieniu do upośledzonych można tłumaczyć koniecznością potrzeby dłuższego czasu na przystosowanie się do ciągle narastającej sytuacji frustracyjnej. Brak wyraźnych różnic w zakresie reakcji „do wewnątrz” i „na zewnątrz” może być spowodowane tym, że dziecko upośledzone boi się niejednokrotnie zareagować agresją, mając na uwadze swoje małe możliwości. Dopiero w miarę oswojania się z daną sytuacją, a często po jej ustąpieniu zdobywa się na agresję mającą na celu pokonanie przeszkody aktualnie istniejącej.

WNIOSKI

1. Wskaźniki ogólnej agresywności młodzieży z defektem intelektualnym i młodzieży z normą intelektualną są bardzo zbliżone, czyli młodzież upośledzona umysłowo nie jest ani bardziej, ani mniej agresywna od swoich rówieśników normalnych. Istotne różnice między grupami dają się zauważyć w zakresie form zachowań agresywnych; upośledzeni umysłowo reagują częściej stosując napastliwość fizyczną. Reakcje takie będą miały miejsce wówczas, gdy upośledzeni znajdują się wśród równych sobie lub słabszych.

2. Upośledzeni umysłowo wykazują większą podejrzliwość w porównaniu z młodzieżą o normalnym rozwoju umysłowym, mniejszy zaś negatywizm.

3. Kierunki reakcji na frustrację różnicują obie badane grupy: ekstrapunitywność jest bardziej charakterystyczna dla upośledzonych, intrapunitywność dla normalnych.

4. Główne typy reakcji agresywnych są podobne w obu badanych grupach, chociaż koncentrowanie się na przeszkodzie jest bardziej charakterystyczne dla grupy kontrolnej. Reakcje typu obrona *ego* są charakterystyczne dla obu grup z niewielką przewagą dla grupy eksperymentalnej.

BIBLIOGRAFIA

- Bilikiewicz T., *Psychiatria kliniczna*, Warszawa 1971.
- Buss A. H., Durkie A., *An inventory for assessing different kinds of hostility*, „Journal of Consulting Psychology” 1957.
- Choynowski M., *Skrócony podręcznik do testu „Nastroje i humory”*, Warszawa 1972.
- Dąbrowski K., *Spoleczno-wychowawcza psychiatria dziecięca*, Warszawa 1959.
- Girański A., *Obniżona sprawność umysłowa a niedostosowanie społeczne*, „Szkoła Specjalna” 1972, nr 3.
- Pospiszyl K., *Właściwości agresywnego zachowania się dzieci debilnych*, „Szkoła Specjalna” 1970, nr 2.
- Siegel L. et al., *Differential reactions to frustrations of adolescent and adult institutionalized retardates*, „The Journal of Psychology” 1972, nr 80.
- Tebest D. L. and Dickie J. R., *Responses to frustration: comparison of institutionalized and noninstitutionalized retarded adolescent and nonretarded children and adolescent*, „American Journal of Mental Deficiency” 1976, vol. 80, nr 4.

SUMMARY

The subject of the paper is to analyze aggressive behaviour as a reaction to frustrating situations in the youth of mild mental retardation as compared with young people of normal mental development. The studies comprised a group of young people with mild mental retardation and their peers aged 13-15. The methods used in the studies were a questionnaire “Moods and fancies” by A. H. Buss and A. Durkee and the Frustration Test by S. Rosenzweig. It was found out that the general aggression indexes for the youth in both the examined groups are similar, the significant differences occur only in respect of the forms of aggressive behaviour. The mentally retarded are more suspicious than the normal young people of the same age. The directions of reaction to frustration show that extra-punitiveness is more characteristic of the mentally retarded, while intra-punitiveness for the normal group. The types of aggressive reactions are alike in both the examined groups, although concentration on the obstacle is more characteristic of the experimental group, while the need for solution is more characteristic of the control group.